

Spis treści

WSTĘP	11
ZAŁOŻENIA METODOLOGICZNE	17
Analiza funkcjonalna jako metoda badawcza	17
I. O POJĘCIU WROGA I ZJAWISKU WROGOŚCI	25
Etymologia terminu: wróg	25
Gniazdo semantyczne terminu: wróg	26
Atrybuty wroga	29
Etymologia terminu wrogość	30
Wróg a wrogość	31
Status ontyczny wrogości	32
Wrogość w przymacie kooperacji negatywnej	34
Pojęcie kooperacji w prakseologii	34
Kooperacja pozytywna i negatywna	35
Formy kooperacji negatywnej	37
Współzawodnictwo	38
Współzawodnictwo a rywalizacja	39
Współzawodnik a rywal	40
Walka	40
Cele walki	42
Walka jako wojna	43
Wrogość w działaniach wojennych	45
Status obiektu docelowego wrogości	45
Skala nominalna wrogości	45
Skala wrogości: schemat wieloczłonowy	47
Status podmiotów w formach kooperacji pozytywnej	47
Status podmiotu w kooperacji negatywnej	48
Inny, obcy, wróg	50
Inny	50
Inny a obcy	51
Obcy a wróg	53

O sposobach rozumienia wrogości	54
Wrogość jako postawa	55
Wrogość jako stereotyp	56
Wrogość jako relacja	56
Wrogość jako stosunek społeczny	58
Wrogość jako zachowanie	58
Wrogość jako działanie i interakcja społeczna	59
Wrogość: kryterium wymiaru postawy	59
Wrogość: kryterium świadomościowe i aktywistyczne	60
Wróg rzeczywisty a wróg nierzeczywisty	63
Typologie wrogów	65
Typologia według genezy konfliktu między stronami	65
Typologia według rodzaju stosunków między wrogimi stronami ...	66
Wróg w pryzmacie orientacji przestrzennej	67
Typologia temporalna wrogości	68
Wróg ze względu na charakter więzi	68
Wróg według kryterium podmiotowego	69
Dynamika wrogości – model spirali	71
Antagonista jako synonim wroga?	72
Antagonizm a wrogość	75
Antagonizm a agonizm	76
Wrogość a dychotomia	76
II. OBIEKTYWNE I OSOBOWOŚCIOWE PRZESŁANKI WROGOŚCI	79
Kryteria antagonizacji zobiektywizowanej	80
Kryteria rasowe	81
Kryteria etniczne	82
Kryteria religijne	84
Ideologiczne spory	85
Konflikty terytorialne	87
Zróżnicowanie kulturowe	89
Baza ekonomiczna	90
Czynniki normatywne	91
Osobowościowa geneza wrogości w relacjach społeczno-politycznych ...	93
Osobowościowa geneza wrogości	93
Osobowość autorytarna jako korelat wrogości	97
Osobowość paranoidalna jako korelat wrogości	101
III. WROGOŚĆ JAKO FUNKCJA KONFLIKTU	107
Czynniki generujące przynależność do kategorii wroga	107
Naturalne a społeczne determinanty wrogości	107

Antagonizm Hobbesa i Rousseau.....	108
Mechanizmy kreacji, podtrzymania i eskalacji wrogości.....	110
Konflikt jako determinanta wrogości.....	111
Wrogość w teorii makrokonfliktów społecznych.....	113
Karol Marks.....	113
Baza ekonomiczna.....	113
Obiektywna sprzeczność interesów klasowych.....	114
Rola alienacji i izolacji dychotomicznej.....	114
Warunki komunikacyjne i świadomość klasowa.....	115
Korelacja rozwarstwienia społecznego i poziomu wrogości.....	115
Warunki niezbędne do eskalacji sytuacji konfliktowej.....	115
Max Weber.....	116
Czynniki wzmagające antagonizm między grupą uprzywilejowaną i upośledzoną.....	116
Ralf Dahrendorf.....	117
Dialektyka Dahrendorfa.....	118
Quasigrupy i grupy interesu.....	118
Wrogość w funkcjonalnej teorii konfliktu społecznego G. Simmela i L. A. Cosera.....	119
Więziotwórcze funkcje konfliktu.....	119
Konflikt sprzyja trwaniu grupy.....	121
Rola konfliktów rzeczywistych i nierzeczywistych.....	122
Konflikt a wrogie impulsy.....	123
Wrogość a bliskie stosunki społeczne.....	124
Intensywność konfliktu a bliskość więzi wewnątrzgrupowych.....	125
Funkcje konfliktu w strukturach grupowych.....	126
Konflikt jako wskaźnik stabilności stosunku.....	127
Konflikt z grupami zewnętrznymi a spójność wewnętrzna grupy... ..	128
Konflikt zewnętrzny a struktura grupy oraz jego wpływ na konflikty wewnętrzne.....	130
Konflikt zewnętrzny a poszukiwanie wrogów.....	131
Konflikt a ideologia.....	132
Korzyści z jedności wroga.....	133
Konflikt jako czynnik kreacji i podtrzymania władzy.....	133
Konflikt jako czynnik tworzący stowarzyszenia i koalicje.....	134
IV. SPOŁECZNO-PSYCHOLOGICZNE KORELATY WROGOŚCI.....	137
Wrogość a agresja.....	137
Popęd jako źródło wrogości.....	137
Geneza i klasyfikacje wrogiej agresji.....	138
Relacje wrogość – agresja.....	141

Rola emocji w antagonizowaniu.....	142
Strach i lęk.....	143
Nienawiść.....	144
Wstręt.....	145
Pogarda.....	146
Zemsta.....	147
Izolacja a procesy kreacji wrogości.....	148
Syndrom obłądzonej twierdzy.....	152
Polityczny wymiar syndromu obłądzonej twierdzy.....	155
Zagrożenie rzeczywiste a wypreparowane.....	156
Zasada kontrastu a kreacja wrogości.....	157
Podział my – oni.....	158
Podziały manichejskie (biało-czarne).....	159
Stereotypizacja wroga.....	160
Etykietyzacja jak kreator wroga.....	161
Procesy heroizacji-demonizacji a relacja wrogości.....	163
Mitologizacja wroga.....	165
Wróg jako element teorii spiskowych.....	167
Wróg a mechanizm kozła ofiarnego.....	169
Wrogość a kryzys społeczno-polityczny.....	172
Dehumanizacja wroga.....	174
V. FUNKCJE WROGOŚCI W STOSUNKACH POLITYCZNYCH.....	177
Legitymizacja władzy za pomocą wroga.....	177
Konflikt polityczny a legitymacja rządzących.....	180
Wymiary legitymizacji w obecności wroga.....	181
Legitymizacja wyborcza a mobilizacyjna.....	182
Wrogość zamiast legitymizacji?.....	182
Wrogość jako optymalizacja działań legitymizacyjnych.....	186
Wrogość jest pseudolegitymacja władzy?.....	187
Wróg jako czynnik delegitymizacji politycznej.....	189
Wróg jako czynnik stabilizacji i destabilizacji systemu.....	190
Wrogość a centralizacja systemu politycznego.....	193
Eskalacja wrogości a absolutyzacja władzy politycznej.....	194
Wróg jako czynnik mobilizacji.....	195
Mobilizacja w duchu wrogości jako element systemów niedemokratycznych.....	197
Mobilizacja w duchu wrogości jako element systemów demokratycznych.....	201
Wróg jako czynnik integracji.....	202
Wróg tworzy więzi społeczne.....	205

Wróg tworzy świadomość i tożsamość polityczną stron	206
Wróg tworzy i wzmacnia strukturę organizacji politycznej	207
Wróg integruje przeciwników	208
Wróg jako czynnik radykalizacji	208
Radykalizacja wartości, norm i zwyczajów w obliczu wroga	209
Radykalizacja decyzji w obliczu zagrożenia wrogiem	210
Radykalizacja stereotypów „innych” lub „obcych”	210
Radykalizacja działań podejmowanych wobec podmiotów przejawiających zachowania nonkonformistyczne i dewiacyjne	211
Radykalizacja stosunków nadrzędności – podrzędności, w obliczu wroga	212
Radykalizacja sposobu opisu rzeczywistości i formy dyskursu politycznego	212
Dyskurs polityczny w „oparach wrogości”	213
VI. ROLA WROGOŚCI W SYSTEMACH DEMOKRATYCZNYCH I NIEDEMOKRATYCZNYCH	217
Wróg a kreacja wspólnot politycznych	217
Wróg a umacnianie władzy politycznej	218
Wpływ wroga na procesy zmienności i modernizacji wspólnot politycznych	221
Typy systemu a specyfika stosowania wroga	222
Pierwotne systemy społeczne	223
Tyranie i despotcje tradycyjne	225
System autorytarny	229
Funkcje wrogości a specyfika systemu autorytarnego	231
Rola wrogości w systemie autorytarnym	232
Geneza wroga w systemie autorytarnym	234
Specyfika kreacji wrogości w systemie autorytarnym	234
System totalitarny	236
Geneza totalitaryzmów	236
Specyfika systemu totalitarnego a funkcje wrogości	237
Funkcje wrogości w totalitaryzmie	239
Funkcje legitymizujące	240
Funkcje racjonalizujące	241
Funkcje mobilizacyjne	242
Funkcje odstrasżające	243
Funkcje mitotwórcze	244
Funkcje wroga we współczesnych systemach niedemokratycznych: komparatystyka	245
Funkcje wroga we współczesnej demokracji	246

Zasada wroga a świat „bez ideologii”	248
Wrogość jako element walki o przywództwo polityczne	249
Medializacja wrogości politycznej	250
Marketing polityczny a kreacja wroga	252
Kryzysy demokracji a kreacja wrogości	253
Wrogość wywołana procesami migracyjnymi	254
Wrogość jako efekt konfliktu na styku cywilizacji	255
Rola wrogości w demokracji	256
Funkcja tworzenia tożsamości	257
Pozycjonowanie podmiotów politycznych	257
Funkcje akredytujące wroga	258
Funkcje wrogości w systemach demokratycznych i niedemokratycznych: komparatystyka	258
VII. PARADOKSY I DYSFUNKCJE WROGOŚCI W POLITYCE	261
Paradoks nadmiernej mobilizacji (hiperaktywności) w obliczu wroga	261
Paradoks nadmiernego konformizmu w obliczu wroga	267
Paradoks nadmiernej integracji w obliczu wroga zewnętrznego	270
Paradoks wroga rzeczywistego a nierzeczywistego	272
Paradoks projekcji cech własnych na podmiot wroga	273
Paradoks relacji na linii wróg wewnętrzny – wróg zewnętrzny	275
ZAKOŃCZENIE	279
BIBLIOGRAFIA	286

Wstęp

Zagadnienie wrogości w relacjach politycznych rzadko staje się przedmiotem analiz naukowych. To może dziwić. Sam termin i pojęcia bliskoznaczne są nadzwyczaj często stosowane przy opisie zjawisk politycznych. Komunikaty opisujące politykę pełne są metafor batalistycznych. Tym niemniej istniejący stan wiedzy politologicznej dotyczącej statusu podmiotów wrogich, relacji wrogich i zachowań wrogich pozostawia duży niedosyt. Brak jest – jak na razie – opracowań, które w holistyczny sposób ujmowałyby zjawisko wrogości. Stąd też pojawił się pomysł, aby ten deficyt, przynajmniej częściowo, zredukować. Problem ten wydaje się bowiem bardzo ważny dla analiz politologicznych.

Problematyka wrogości często staje się obiektem opisu w systemach władzy niedemokratycznej. Tu zasada wroga często jest podstawą stabilności stosunków społeczno-politycznych. Czy jednak ostatecznie „fale demokratyzacji” kończą aktualność problematyki wrogości w stosunkach politycznych? Można mieć co do tego duże wątpliwości. Autor tej pracy stara się zatem dociec jaki jest współczesny wymiar zjawiska wrogości? Czy wrogie kwalifikacje cały czas są elementem opisu i strukturalizacji polityki? Czy też problem ten się zdezaktualizował? Tak postawione zamierzenia wstępnie konstruują pole badawcze.

Problematyka wrogości jest tu rozpatrywana przede wszystkim jako typ kooperacji politycznej w duchu spuścizny myśli prakseologicznej. Wrogość jest tu badana jako zjawisko polityczne, o bazie społecznej (kulturowej, strukturalnej) i psychologicznej. Ma to swoje przełożenie na porządek i charakter wywodu. Wrogość jest badana od strony swych społecznych podstaw: jako wynik konfliktu, jako pokłosie typu osobowościowego itp.

Mając na względzie istniejący stan wiedzy i publikacji naukowych na temat wrogości autor postawił przez sobą kilka celów badań.

Pierwszy z nich to uporządkowanie terminologiczne. Sam termin wrogość jak dotychczas jest stosowany w bardzo różnych wymiarach, kontekstach ontologicznych. Stąd operacyjne posługiwanie się nim jest utrudnione. Autor przedstawia zatem możliwe sposoby ujmowania terminu „wróg” oraz sposoby rozumienia wrogości.

Drugim wątkiem, o tytułowym charakterze, jest zbadanie roli i znaczenia zasady wrogości i podmiotów o statusie wroga w stosunkach politycznych. Inte-

resujące są tu zarówno znaczenie wrogości dla polityki jako układu podmiotów, ról, pozycji, działań jak i specyfika tych funkcji w poszczególnych systemach politycznych. Celem są tu badania wrogości niejako w dwóch perspektywach. Po pierwsze interesujące jest prześledzenie wrogości jako funkcji pewnych uwarunkowań, tu sama wrogość jest funkcją. Zadaniem jest tu przybliżenie uwarunkowań społecznych, kulturowych, psychologicznych, *stricte* politycznych wrogości. Po drugie równie interesujące jest zbadanie funkcji tak wykształconej wrogości dla relacji politycznych. Jakie zatem zadania pełni wrogość dla podmiotów politycznych, dla atmosfery politycznych działań, jak wpływa na reakcje polityczne?

Trzecim celem, jaki wynika z istoty tego opracowania to zbadanie mechanizmów wrogości od strony ich przydatności dla socjotechnicznych (w szerokim rozumieniu tego słowa) działań podmiotów politycznych. Wrogość może być bowiem rozpatrywana jako zasada naturalnie wpisana w specyfikę działań politycznych. Może jednak być wynikiem interesownych i intencjonalnych działań sprawczych. Tu mechanizmy wrogości są traktowane za skuteczne i użyteczne dla podmiotów politycznych.

Nakreślone powyżej pole badawcze implikuje zakres konkretnych pytań badawczych i hipotez. Głównym pytaniem badawczym jakie stawia sobie autor jest dookreślenie: jakie są funkcje wrogości w stosunkach politycznych? Pytanie to zgodnie z założeniami analizy funkcjonalnej należy rozumieć dwojako:

- jakie są mechanizmy i podstawy powstawania wrogości w stosunkach politycznych?
- jakie są skutki, konsekwencje wrogości dla stosunków politycznych?

Dwa powyższe, a główne, pytania nie zamykają drogi dla pytań innych. Stąd autor stara się odpowiedzieć na pytania: Jakie są główne sposoby rozumienia wrogości? Jakie są obiektywne przesłanki wrogości w polityce? Jaka rolę pełnią czynniki osobowościowe w powstawaniu postaw wrogich? Jak konflikt społeczny może generować relacje antagonistyczne? Jakie są ogólne skutki wrogości w relacjach politycznych oraz jakie są skutki wrogości w różnych systemach społeczno-politycznych? Jakie, w końcu, są paradoksy i dysfunkcje wrogości w polityce?

Przyjęta eksplikacja wynika z założeń i pytań badawczych. Główną hipotezą jest tu uznanie relatywnie uniwersalnej wagi mechanizmów wrogości dla stosunków politycznych. Nie jest to jednak założenie nowe, gdyż forsowane wcześniej choćby przez C. Schmitta. Wymaga zatem badań wnikliwych i komparatystycznych – między różnymi systemami. Autor zakłada tu, iż wrogość pełni ważne funkcje dla statusu graczy i zachowań w polityce. Hipotezą, która ma swą weryfikację w tekście jest założenie, że wrogość jest mechanizmem o silnych korzeniach społecznych. Baza ta konstytuuje zjawisko, dookreśla jego istotę, oraz wzmacnia atrakcyjność wykorzystywania w stosunkach politycznych.

Baza społeczna (kulturowa, strukturalna, psychologiczna) jest pierwotna wobec instrumentalnych praktyk wykorzystywania mechanizmów wrogości. Rozwijając powyższe główne założenia autor zakłada, że wrogość jest jednym z głównych mechanizmów np.: tworzenia tożsamości politycznej, budowy legitymacji politycznej, zintegrowania politycznego obywateli. Funkcje te będą pełnione w różnych systemach społeczno-politycznych, choć największy udział mają w reżimach niedemokratycznych. Także jednak współczesna demokracja nie jest wolna od wykorzystywania lub nadużywania zasady wrogości. Jednocześnie hipotezą badawczą jest tu uznanie, iż część funkcji wrogości w polityce skutkuje dysfunkcjami, często o paradoksalnym wymiarze.

Warto także nakreślić jakich wątków autor nie podejmuje w swych badaniach. Już bowiem pobieżny ogląd materii analizy funkcjonalnej wskazuje, iż cele i hipotezy, a wraz za nimi struktura pracy, mogłaby wyglądać inaczej. Głównym celem autora jest tu prześledzenie samych związków funkcjonalnych, powstawania wrogości i skutków, efektów wrogości. Daleko mniej uwagi autor poświęca natomiast analizie systemowej, która często jest zestawiana z analizą funkcjonalną. Nie dzieje się tak bynajmniej z powodu braku zainteresowania tym problemem. Troska autora idzie w kierunku dbałości o spójność wyводу. Analiza systemowa, choć ciekawa, zwraca uwagę na inne akcenty: granice systemu, charakter powiązań elementów wewnętrznych systemu, dynamikę zmian itp. Prześledzenie tych wątków daleko przekroczyłoby zamierzony zakres badań tu podejmowanych. Być może w przyszłości taka analiza zostanie podjęta. Wydaje się jednak sensowne, aby najpierw wyjaśnić samą mechanikę wrogości. Później stworzy to pole pod dalsze badania.

Drugi wątek, który wymaga tu komentarza to poruszanie się w niewielkim stopniu na gruncie egzemplifikacji empirycznych. Praca nie ma charakteru monografii na temat konkretnego wroga w konkretnym systemie. Nie jest to typ wyjaśniania idiograficznego. Rzecz nie w tym, iż przykładów wrogości w relacjach politycznych brakuje, tych jest, aż nadto. Prosty jednak indukcjonizm na takiej bazie wydaje się niestatecznym argumentem na rzecz choćby praw korelacyjnych. Stąd autor chętniej sięga po teorie socjologiczne czy psychologiczne niż odwołuje się do konkretnych przypadków wrogości. Ewentualny niedosyt czytelnika może być tu zaspokojony przez literaturę już istniejącą na rynku.

Cele i hipotezy badań skutkują określoną logiką strukturalizacji pracy.

W rozdziale pierwszym autor przybliży sam termin wroga i wrogości. Badane są asocjacje terminologiczne, poszczególne wymiary i konteksty rozumienia tych pojęć. Ważnym wątkiem są tu rozważania badające status wrogości w kontekście form kooperacji negatywnej. To efekt uznania wagi znaczenia relacyjnego wymiaru wrogości. Stąd w tym miejscu wrogość jest także badana jako układ antagonistyczny i dychotomiczny. W tym miejscu podejmowany jest też opis typologii wrogów i wrogości.

Rozdział drugi jest początkiem analizy podstaw społecznych mechanizmów i zasady wrogości. Tu znajdują się wątki dotyczące obiektywnych i osobowościowych determinantów wrogości w polityce. Te pierwsze mają charakter czynników o relatywnie uniwersalnym charakterze. Stąd ich waga w różnych systemach. Tu badane są takie czynniki jak np.: rasowe, etniczne, religijne, ekonomiczne, terytorialne itd. Czynniki osobowościowe można rozpatrywać dwojako. Z jednej strony to osobowość polityków np.: przywódców politycznych może kreować atmosferę wrogości lub wskazywać konkretnych wrogów. Z drugiej strony to osobowość obywateli: ich stereotypy, uprzedzenia, lęki, frustracje mogą być „pożywką” dla kreacji wrogości.

W rozdziale trzecim autor podejmuje wątek związków konfliktu społeczno-politycznego i zasady wrogości. To miejsce na pytania dotyczące tego, na ile konflikty mogą generować wrogów i wrogość w polityce. Badane są tu przede wszystkim dwa wymiary: wymiar makrospołeczny, gdzie konflikty i wrogość mają charakter strukturalny, oraz wymiar mezospołeczny, gdzie wrogość jest analizowana przez pryzmat konfliktu międzygrupowego lub wewnątrzgrupowego.

W rozdziale czwartym badane są związki korelatywne między wrogością a takimi czynnikami jak: emocjonalizacja procesów poznawczych i decyzyjnych, tendencja do zachowań agresywnych, zasada kontrastu, stereotypizacja i manichejskie ujmowanie rzeczywistości. Tu także znalazły swe miejsce rozważania dotyczące roli atmosfery „obleżonej twierdzy” w kreacji postaw wrogich. Wróg jest opisany także jako niezbędny element mechanizmów „kozła ofiarnego” czy teorii spiskowych.

Piąty rozdział jest natomiast analizą dotyczącą funkcji wrogości w systemie politycznym *sensu largu*. Tu wskazywane są skutki jakie wywołuje wrogość dla podmiotów politycznych, władzy politycznej, uczestników systemu. Jako główne funkcje uznaje się tu legitymizowanie władzy politycznej oraz integrację obywateli wokół ośrodka władzy. Ważne są jednak także funkcje mobilizacyjne wrogości czy centralizacja ośrodka decyzyjnego i radykalizacja działań politycznych.

Rozdział szósty to specyfikacja roli i funkcji wrogości w różnych systemach społeczno-politycznych. Autor zaczyna opis od systemów pierwotnych i tradycyjno-despotycznych. Jednak głównym zainteresowaniem staje się analiza systemów władzy w XX wieku: autorytaryzmu, totalitaryzmu i demokracji. Zwłaszcza współczesne systemy niedemokratyczne w bardzo dużym stopniu były związane z procesami kreacji wrogości. Także jednak współczesna demokracja może, poprzez swój specyficzny wymiar, uchodzić za system gdzie wrogość odgrywa ważne funkcje.

Ostatni rozdział jest miejscem opisu paradoksów i dysfunkcji wrogości. Tu autor zebrał wnioski na temat zaskakujących konsekwencji mechanizmów wrogości w polityce. Często okazuje się bowiem, iż pewne funkcje (np.: mobiliza-

cja) mogą skutkować dysfunkcjami. Wrogość polityczna nie jest wolna od zasady paradoksu, o czym warto pamiętać opisując rolę wroga i wrogości w polityce.

Zakres wywodu jest do pewnego stopnia limitowany istniejącym stanem wiedzy i publikacjami. Jak zostało już to zaznaczone do tej pory problematyka wrogości nie doczekała się opracowań monograficznych o charakterze nomotetycznym. Znacznie częściej podejmowane są badania idiograficzne, odnoszące się choćby do konkretnych wrogich podmiotów. Jako przykład takich badań można tu wymienić choćby pracę A. Cała *Żyd – wróg odwieczny. Antysemityzm w Polsce i jego źródła*. Pozycje te jednak posiadają swe ograniczenia. Za źródła wiedzy, które stanowiły inspirację ogólną trzeba tu uznać prace: C. Schmitta czy Ch. Mouffe. Inne prace były użyteczne w konkretnym wycinku rzeczywistości, wymiarze badań. Stąd w wymiarze ideologicznym warto wspomnieć o pracy E. Karolczuka, *O wrogu. Szkice filozoficzno-historyczne*. Z kolei wymiar socjologiczny zjawiska wrogości jest dobrze odczytany choćby w pracach G. Simmela i L. A. Cosera. Zwłaszcza tego ostatniego *Funkcje konfliktu społecznego* stały się źródłem wielu inspiracji i hipotez przeniesionych na grunt rozważań politologicznych. Podobna była rola, w wymiarze zjawisk psychologicznych, skłaniająca do ciekawych konstatacji, pracy R. S. Robinsa, J. M. Posta, *Paranoja polityczna. Psychologia nienawiści*. Także literatura zagraniczna nie jest w pełni satysfakcjonująca. Warto zwrócić tu uwagę na pracę: J. A. Aho, *This thing of darkness: A sociology of the enemy*, podejmującą badania nad wrogością na gruncie fenomenologicznym. Trzeba jednak mieć na względzie, iż w wielu miejscach autor musiał tworzyć konstrukcje samodzielne, co można rozpatrywać jako pomysły na operacyjne rozstrzygnięcie pewnych dylematów.

Autor chce w tym miejscu podziękować pracownikom Zakładu Filozofii i Teorii Polityki Instytutu Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego za okazaną pomoc merytoryczną podczas pisania pracy.

Osobne słowa podziękowania autor chce złożyć władzom Instytutu Nauk Politycznych UW za wsparcie finansowe publikacji.